International Journal of Sanskrit Research 2019; 5(4): 184-186

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(4): 184-186
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 04-05-2019
Accepted: 06-06-2019

Dr. Hariprasad K
Assistant Professor,
Department of Education,
Rastriya Sanskrit Sansthan
(Deemed University) Rajiv
Gandhi Campus, Sringeri,
Karnataka, India

Correspondence
Dr. Hariprasad K
Assistant Professor,
Department of Education,
Rastriya Sanskrit Sansthan
(Deemed University) Rajiv
Gandhi Campus, Sringeri,
Karnataka, India

योगशास्त्रवेदान्तदर्शनयोः साम्यम्

Dr. Hariprasad K

सारांश
वेदाः अपौरुषेयाः अनादयः। अपौरुषेयत्वात् पुरुषकृतदोषरहिताः। अनादित्वात् अविनाशित्वम्। वेदेभ्य एव समुपबृंहितमिदं जगत्। वेदानाम् अन्तिमो भागः वेदान्तः उपनिषद् इत्युच्यते। उपनिषत्सु ब्रह्मतत्वं प्रतिपाद्यते । त्रिकालाबाध्यं तत्त्वं ब्रह्म। अत एव नित्यं सत्यम् च। अत एव अन्यत् सर्वं अनित्यं असत्यञ्च। नित्यस्य शाश्वतस्य ब्रह्मणः अवाप्तिरेव मोक्षः। तच्च जीवब्रह्मणोरैक्येन सम्भवति। जीवब्रह्मणोरैक्यं तु अज्ञाननिवृत्या, ब्रह्मज्ञानावाप्त्या भवति। योगशास्त्रे यमादाभ्य समाधिपर्यन्तं साधनामार्गः यः प्रतिपादितः सः वेदान्तसम्मतः कस्मिन् कस्मिन् अंशे इति प्रतिपादनमत्र विस्तरशः कृतः। "ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः" इति श्रुतेः योगप्रतिपादितनिर्विकल्पकसमाधिना मुक्तिः मुक्तिः न इति आहत्य शोधस्य सारः।

कुटशब्दः योगः, समाधिः, ईश्वरप्रणिधानानि, नाडीशोधनम्

प्रस्तावना
लोके तावत् गतेभ्यः पञ्चदशवर्षेभ्यः प्राक् योगपदेन योगासनानि इत्यर्थमात्रं लोकाः गृह्णन्ति स्म । ततः परं बहूनां महेशयोगीरामदेवप्रभृतीनां कारणतः प्राणायामपर्यन्तं अर्थं ग्रहीतुमारभन्त। लोकानां योगानुष्ठानविषयकाग्रहकारणात् समग्रयोगशास्त्रविषयकचर्चा अपि क्रमशः जायमाना अभवत् । यद्यपि बहोः कालादेव समग्रे प्रपञ्चे योगविषये आग्रहः वर्तते, तथापि एतावता व्यापकरूपेण सम्प्रति यथा जनेषु तद्नुष्ठानविषये यः आग्रहः परिदृश्यते, न तथा पूर्वमासीत् । यस्मात् कारणात् आसनप्राणायामयोः प्रयोजनं लोकाः साक्षात् अनुभवितुम् आरब्धवन्तः तस्मात् कारणात् इतोपि योगे प्रयोजनदायिनः अंशाः के सन्ति इति जिज्ञासा स्वाभाविकतया समुत्पद्यमाना वर्तते। अतः लोकानां अपेक्षापूर्त्यर्थं शिक्षाविदाम् अयम् उत्तरदायित्वं भवति यत् योगविषये समुचितां चर्चां विधाय निष्कर्ष आविष्कर्तव्य इति । तद्दिशि मया स्वीकृतः विषयः "योगशास्त्रवेदान्तदर्शनयोः साम्यम्" इति ।

उद्देश्यानि
- योगस्य अष्टाङ्गानि कानि इति ज्ञापयित्वा आसनप्राणायामयोरनन्तरं पूर्वं वा अनुष्ठेयानि शास्त्रीयाणि कार्याणि कानीति स्पष्टीकरणम् ।
- वेदान्तदर्शने पूर्वोक्तानां अष्टानां अङ्गानाम् विषये किं प्रतिपादितम् इत्यस्य स्पष्टीकरणम् ।
- अद्वैतवेदान्तदर्शनेन योगस्य कः अंशः खण्डितः इत्यस्य स्पष्टीकरणम् ।
- वेदान्तयोगयोः साम्यं कुत्र कुत्र वर्तते इति प्रतिपादनम् ।

शोधपद्धतिः
वेदान्तयोगविषयकाणां मौलिकग्रन्थानां सर्वेक्षणेन अध्ययनं विधाय साम्यवैषम्ययोः गभीरं चिन्तनम्, निष्कर्षात्मकवाक्यानां उपस्थापनञ्च ।

पातञ्जलयोगदर्शनम्
योगस्य आद्यप्रवर्तकः हिरणगर्भः इति योगशास्त्रमेव कथयति । तत्सम्प्रदायानुसारेण पतञ्जलिः योगसूत्राणि विरच्य योगदर्शनस्य प्रसरणं कृतवान् यस्य नाम "पातञ्जलयोगदर्शनम्" इति । भक्तियोगः राजयोगः कर्मयोगः ज्ञानयोगः इत्यादिरूपेण योगः बहुविधः। योगस्य अष्टौ अङ्गानि सन्ति – यमः, नियमः, आसनम्, प्राणायामः, प्रात्याहारः धारणा, ध्यानम् समाधिश्चेति । तत्र यमादयः के इति इत्थं पातञ्जलदर्शने उच्यते– "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः" (यो.सू. २.३०)। यमादीनां स्वरूपं तावत् अग्रिमसूत्रेषु इत्थम् उपनिबध्यते – "शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः" (यो.सू. २.३२) "तत्र स्थिरसुखमासनम्" (यो.सू. २.४५) "तस्मिन् सति स्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः"

(यो.सू. २.४६) "स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः" "(यो.सू. २.४६) "देशबन्धश्चित्तस्य धारणा" "(यो.सू. ३.१) " "तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् "(यो.सू. ३.२) "तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरुपशून्यमिव समाधिः" (यो.सू. ३.३) चेति । ईदृशस्य योगस्य व्यासविरचितं भाष्यम् अस्ति । अयं व्यासः महाभारतस्य रचयिता वेदव्यासः न इति विद्वांसः अभिप्रयन्ति । यतो हि अस्मिन् भाष्ये(२. ५२) वार्षगण्याख्यस्य प्राचीनयोगविदः अभिप्रायः उल्लिखितो वर्तते । अयं वार्षगण्यस्तु वसुबन्धोः(इसवीयवर्षम् ४२०) समकालीनः इति श्र.भ. ॅववके इत्याख्येन लिखितस्य जीम ल्वहं ैलेजमउ वि ब्ंजंदरंसप इति ग्रन्थस्य भूमिकायां अभिप्रेतमस्ति। मिथिलावासी वाचस्पतिमिश्रः(इसवीयवर्षम् ८५०) व्यासभाष्यस्य उपरि "तत्ववैशारदी" इत्याख्यां विद्वत्तापूर्णां टीकाम् व्यलेखीत्।

अद्वैतवेदान्तदर्शनम्

आचार्याः शङ्करभगवत्पादाः प्रस्थानत्रयभाष्यं व्यलेखिषुः । श्रुतिस्मृतितर्कप्रस्थानत्वेन उपनिषदः भगवद्गीता ब्रह्मसूत्राणि च प्रसिद्धानि वर्तन्ते येषां भाष्यं आचार्यभगवत्पादाः लिखितवन्तः । अद्वैतवेदान्तशास्त्रस्य एतानि त्रीणि प्रस्थानानि एव आधारभूतानि भवन्ति । यद्यपि शताधिकाः उपनिषदः सन्ति तथापि तासु प्रधानानाम् ईशादिदशोपनिषदां श्वेताश्वतरोपनिषदः च भाष्यं शङ्कराचार्याः यत् लिखितवन्तः तस्य नाम भवति श्रुतिप्रस्थानम् इति । भगवद्गीता यद्यपि वेदाङ्गं नास्ति तथापि साक्षात् श्रुतिशिखासारभूता पञ्चमवेद इति प्रसिद्धा वर्तते यस्याः भाष्यं शङ्कराचार्याः यल्लिखितवन्तः तस्य स्मृतिप्रस्थानमिति नाम । महर्षिणा बादरायणेन ब्रह्मसूत्राणि यानि लिखितानि तेषां भाष्यं शङ्कराचार्याः तर्कमाश्रित्य वेदान्तनिर्णयं कर्तुं यल्लिखितवन्तः तस्य तर्कप्रस्थानमिति नाम ।

इत्थम् प्रस्थानत्रये योगसम्बद्धविषयाः के के प्रतिपादिताः सन्ति ? इति विचारम् अहमत्र मम शोधपत्रे चिकीर्षामि ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यस्य द्वितीयाध्याये प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे "स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्न अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात" "इतरेषां चानुपलब्धेः" इति सूत्राभ्यां प्रधानजगत्कारणवादिनां साङ्ख्यानां प्रत्याख्यानं कृतम् । पश्चात् तृतीये "एतेन योगः प्रत्युक्तः" इत्यस्मिन् सूत्रे समानतन्त्रत्वात् योगस्यापि निरासः कृतः । किमर्थमिति शङ्करभगवत्पादाः इत्थं ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रतिपादयन्ति – "निराकरणं तु न साङ्ख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुतिर्हि वैदिकात् आत्मैकत्वविज्ञानात् अन्यन्निश्रेयससाधनं वारयति दृतमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय .....तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्" "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इत्येवमादिश्रुतिभ्यः" इति । अस्य अयमभिप्रायः वेदप्रामाण्यं अनङ्गीकृत्य मोक्षं प्रतिपादयता साङ्ख्येन वा योगेन वा तन्न प्राप्यते । यतो हि श्रुतिः तत्प्रतिपादितात् अन्यं मोक्षमार्गं वारयति । तत्प्रामाण्यं श्वेताश्वतरोपनिषदि इत्थं वर्तते यत् तम् एव परमात्मानं ज्ञात्वा मानवः मरणात् मुक्तो भवति, तदर्थं अन्यः मार्गः नास्ति एव इति । इत्युक्ते उपनिषद्भिः प्रतिपादितात् मार्गात् अन्यः योगादिमार्गः मोक्षप्राप्त्यर्थं भवितुं नार्हति इति । इत्थम् उक्तम् इत्यतः वेदान्तः सर्वात्मना योगशास्त्रं विरुणद्धि इति भ्रमः लोकानां भवितुम् अर्हति । किन्तु तत् निवारयितुं तत्रैवाधिकरणे "येन त्वंशेन न विरुध्येते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वम् ।" इति शङ्करभगवत्पादैः स्पष्टीकृतम् । अतः अविरुद्धांशाः वेदान्तेषु के के सन्तीति विचारयिष्यामः ।

उपनिषत्सु योग

उपनिषदः भारतीयदार्शनिकचिन्तनस्य परमप्रतिफलनभूतानि मन्दारकुसुमानि वर्तन्ते । आस्तिकदर्शनानां आधारभूमयो भवन्ति । योगस्यापि मूलानि वेदेषु उपनिषत्सु वर्तन्ते ।

श्वेताश्वतरोपनिषदि

सवित्रा प्रसवेन जुषेत ब्रह्म पूर्व्यम् ।
तत्र योनिं कृणवसे न हि ते पूर्तमक्षिपत् ॥ (श्वे.२.७)

सर्वस्यापि स्थावरजङ्गमोपेतस्य जगतः जन्मदाता सूर्यः अस्ति इति कारणात् सः सविता इत्युच्यते । यतो हि अन्नस्य उत्पादनं तस्य कारणादेव भवति । अतः सूर्यनारायणात् अनुमतिं सम्प्राप्य एव परब्रह्म परमात्मा सेव्येत । तदर्थं ध्यानयोगः कर्तव्यः । तत्फलतः कर्मानुष्ठानं बन्धनकारकं न भवति । सामान्यतः कर्म बन्धनकारकमेव भवति । किन्तु सूर्योपासनेन(ब्रह्मोपासनेन) क्रियमाणं कर्म बन्धनहेतुः न भवति। तर्हि कथं निष्ठा कर्तव्या इति अग्रिममन्त्रे निरूप्यते –

त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य।
ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥
(श्वे.२.८)

त्रीणि उरोग्रीवाशिरांसि उन्नतानि यस्मिन् शरीरे तत् त्रिरुन्नतं संस्थाप्य शरीरं समं च कृत्वा समाध्यर्थम् /ध्यानार्थम् उपवेशनीयम् । मनसः माध्यमेन चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि हृदये नियन्त्र्य एकाग्राणि कर्तव्यानि । ब्रह्म तु संसारसागरं तरीतुं विद्यमाना नौः वर्तते । तया नावा ब्रह्मज्ञानी अतिभीषणानपि जलप्रवाहान् तीर्त्वा अपरं पारं प्राप्नोति । मन्त्रेऽस्मिन् इदं तु योगसम्बद्धतया अवश्यं ज्ञातव्यं यत् आसनानि स्थिरसुखानि अभ्यस्य ध्यानार्थं उपवेष्टव्यम् इति । तदेव शाङ्करभाष्ये इत्थं प्रतिपादितम् अस्ति –

आसनानि समभ्यस्य वाञ्छितानि यथाविधि ।
प्राणायामं ततो गार्गि ! जितासनगतोभ्यसेत् ॥

इत्युक्ते प्राणायामात् पूर्वं तु आसनविधानं उपनिषत्सु अपि विहितमेव इति । एतदेव पातञ्जलयोगसूत्राणां व्यासभाष्ये (तत्र स्थिरसुखमासनम् इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये) "तद्यथा पद्मासनं वीरासनं भद्रासनं स्वस्तिकं दण्डासनम् सोपश्रयं पर्यङ्कं क्रौञ्चनिषदनं हस्तिनिषदनम् उष्ट्रनिषदनं समसंस्थानम् स्थिरसुखं यथासुखं चेत्येवमादीनि" इति प्रतिपादितमस्ति । ततः नाडीशुद्धिप्राणायामादिकं कथं कर्तव्यमिति शङ्करभगवत्पादाः इत्थं श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्ये प्रत्यपीपदन् –

कोमलमासनं प्रसार्य तत्र दर्भाः प्रसरणीयाः । तदुपरि मृगचर्म प्रसारणीयम् । ततः परं फलमोदकादिकं समर्प्य विघ्नराजस्य गणेशस्य अर्चना करणीया । तस्मिन् आसने दक्षिणहस्तं वामहस्तस्य उपरि निक्षिप्य शिरः ग्रीवां समरेखायां आनीय निश्चलः सन् वस्त्राच्छादितमुखः सुखेन उपविशेत् । आसनं पूर्वाभिमुखत्वेन वा उत्तराभिमुखत्वेन वा स्थापनीयम् । प्राणायामकर्तुः दृष्टिः नासाग्रे स्यात् । भोजनम् अकृत्वा वा अतिभोजनं कृत्वा वा तदर्थं न उपवेष्टव्यम् । ततः परं प्रयत्नेन नाडीशोधनं कर्तव्यम् ...... इत्येवमादिरूपेण प्राणायामादिविधानं तत्र प्रतिपादितम् ।

उपनिषत्प्रतिपादितं योगप्रयोजनम्

यः एवं नित्यं शोडशवारं प्राणायामम् अभ्यस्यति तस्य मनोभीष्टं सर्वं सिद्ध्यति । प्राणायामेन शारीरिकदोषाः नश्यन्ति । धारणया कर्मजन्यानि पापानि नश्यन्ति । प्रत्याहारेण संसर्गजन्यानि पापानि, ध्यानेन च अदिव्यगुणाश्च नश्यन्ति । प्रतिदिनं यः स्नात्वा शतवारं प्राणायामं करोति सः मातृपितृगुरून् हतवान् स्याच्चेदपि वर्षत्रयाभ्यन्तरे तस्माद्दोषात् मुक्तो भवति ।

श्वेताश्वतरोपनिषदि मूले एव प्रयोजनम् इत्थं प्रतिपादितम् - पृथिव्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥२.१२॥

कठोपनिषदि इत्थमुक्तम् - यदा पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनसा सह शान्तानि भवन्ति बुद्धिश्च न कम्पते सा परमा गतिः इति कथयन्ति ज्ञानिनः इति ।
मैत्र्युपनिषदि प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणातर्कसमाधयः इति षडङ्गोपेतः योगः प्रतिपादितः ।

मुण्डकोपनिषदि
उपनिषत्सु विद्यमानं महास्त्रं धनुः गृहीत्वा निरन्तरं ध्यानेन तीक्ष्णीभूतं बाणं योजयित्वा निरन्तरं तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं प्रहरतु । हे सोम्य, तदेव अक्षरं ब्रह्म वर्तते इति ।

भगवद्गीता
भगवद्गीता स्मृतिग्रन्थत्वेन परिगृह्यते । श्रुतिशिखाणामेव साररूपेण अयं ग्रन्थः उपनिबद्धः इत्यतः आचार्याः शङ्करभगवत्पादाः एतस्याः अपि भाष्यं लिखितवन्तः । वेदान्तग्रन्थेषु गीताभाष्यं प्रमुखस्थानं भजते । ग्रन्थेऽस्मिन् योगसम्बद्धविषयाः विशेषतः ध्यानविषये षष्ठाध्याये विपुलतया प्रतिपादिताः । "समत्वं योग उच्यते" इति, "योगः कर्मसु कौशलम् " चेति द्वितीयाध्याये प्रतिपादितम् ।

उपसंहार
इत्थम् अद्वैतवेदान्तस्य प्रस्थानत्रयेऽपि योगविषयः सम्यगेव प्रतिपादितः। किन्तु मोक्षप्राप्तिकारणं तु ब्रह्मज्ञानमेव भवति नान्यत् इति वेदान्तसिद्धान्तः । अतः चित्तशुद्ध्यादिसम्पादनपुरःसरं योगमार्गः ब्रह्मसाक्षात्काराय उपकरोति इत्यतः शङ्करभगवत्पादाः अपि येन त्वंशेन न विरुध्येते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वम् इत्युक्त्वा योगस्य सांख्यस्य च अविरुद्धांशे अविरोधं प्रकटितवन्तः ।
॥ इति शम् ॥

सन्दर्भग्रन्था

1. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, मोतीलाल बनारसीदास बंगलौर (२०१०)
2. बृहदारण्यकोपनिषत्, गीताप्रेस, गोरखपुर (सं–२०५५)
3. कठोपनिषत्, गीताप्रेस, गोरखपुर (सं –२०५७)
4. श्वेताश्वतरोपनिषत् भारतीयविद्याप्रकाशन् (२०११)
5. श्वेताश्वतरोपनिषत्, गीताप्रेस, गोरखपुर(सं– २०५७)
6. वेदान्तसारः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी (१९९९)
7. पातञ्जलयोगदर्शनम् (व्यासभाष्यसहितम्) रामकृष्णाश्रमः मैसूरु (१९९८)